

מרדכי נדב (1920–2011)

ד"ר מרדכי נדב, שנפטר בירושלים בכ"ד בסיון תשע"א (26 ביוני 2011), היה מאחרוני דור ההיסטוריונים של יהודי מזרח אירופה שעוד נולדו "שם", בפולין שבין שתי מלחמות העולם. בנו של דור זה הביאו עמם לא רק שפות דיבור ומחקר וידע אנציקלופדי בתחומי מחקרם אלא גם היכרות אינטימית עם ההווה וחיי היום-יום של בית ישראל בפולין – מבית אבא ואימא, מן העיירה או העיר שנולדו בה, מן הרחוב והסמטה, מגדות הנהר וממעבה היער, מן החדר ומן הגימנסיה, מתנועת הנוער החלוצית ומן הקלויז החסידי. דור זה, שרכים מן ההיסטוריונים הפעילים היום הם חניכיו, הולך ונעלם בדרך הטבע, ועם הסתלקות אחרוניו ניכרים היטב החללים שהותירו וספק אם יתמלאו.

נדב נולד וגדל בעיירה יאנוב שבפּוֹלֶסְקָה (Janów Poleski) – אז בתחומיה של פולין העצמאית והיום בבלארוס. יאנוב, הסמוכה ונראית לפינסק, הייתה עיירה אופיינית שהחלה אז להתאושש ממוראות מלחמת העולם הראשונה ומחילופי השלטון התכופים (רוסים, גרמנים, אוקראינים, בולשוויקים, פולנים). בשנת 1921 חיו בה כשלושת אלפים איש, אלפיים מהם היו יהודים, וכמו עיירות רבות אחרות שחותם ה"שטעטל" היהודי ניכר בהן גם ביאנוב הייתה פעילות פוליטית ערה, תנועות נוער ציוניות ומפלגות פוליטיות, שהתסיסו את בני הנוער באווירה חלוצית של תרבות יהודית מתחדשת. נדב – שמו אז היה מרקל קציקוביץ – היה בן למשפחה מן המעמד הבינוני. הוריו, שניהלו חנות אריגים וגרו בבית מרווח, שלחו את ילדיהם ללמוד בחדר מתוקן ואחר כך בבית הספר העברי "חינוך", שהיה מסונף לרשת "תרבות" החילונית. לאחר שנסגר בית הספר בשל קשיי תקציב נשלח נדב לבית ספר פולני ממשלתי, ומאוחר יותר עזב את בית הוריו ועבר ללמוד בגימנסיה "תרבות" שבפינסק. ב-1939, עם כניסת הצבא האדום ליאנוב, הוא נפרד מהוריו, הצטרף לחבריו בתנועת "הנוער הציוני" ונמלט לוויילנה הליטאית. בוויילנה השלים את לימודי הבגרות בגימנסיה "תרבות", ובמקביל השתתף בפעילות קיבוץ הכשרה של הנוער הציוני וזכה בסרטיפיקט עלייה לארץ ישראל כדי ללמוד באוניברסיטה העברית. בינואר 1941 יצא מוויילנה (אז כבר בשליטת ברית המועצות) בדרכו לארץ ישראל ומאז, למעט ביקור קצר בשנת 1991, לא שב למחוזות ילדותו אלא דרך מחקריו. בשנת 1949, לאחר

הקמתה של מדינת ישראל, החליט מרקל קציקוביץ לשנות את שמו למרדכי נדב, ובדרך זו להנציח את שמות בני משפחתו שנספו בשואה ובעקבותיה. השם נדב הוא למעשה ראשי תיבות שמותיהם של נתן אחיו, דובה אמו ובנימין סבו.

נדב קבע את מקומו בירושלים. בשנת 1952 הוא השלים את לימודי התואר השני באוניברסיטה העברית בחוגים לספרות עברית, היסטוריה של עם ישראל ולשון עברית. לפרנסתו החל אז לעבוד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי; מכאן ואילך היה לו מקום זה כבית שני. הוא למד ספרנות ונרשם ללימודי הדוקטורט בהדרכתם של ישראל היילפרין ושמואל אטינגר. נושא הדוקטורט שלו היה "תולדות יהודי פינסק, 1506–1706", והוא הוגש ואושר בשנת 1964. בשנים 1966–1980 היה נדב חבר סגל החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, וכד בכד התמנה למנהל המחלקה לכתבי יד וארכיונים בספרייה הלאומית; תפקיד זה הוא נשא באמונה משנת 1968 ועד יציאתו לגמלאות בשנת 1986.

נדב, כמורו היילפרין, היה אמן הפרטים הקטנים. הוא נמשך אל העבודה ה"שחורה" והלכאורה משעממת של ההיסטוריון הקלסי: מחקר ארכיוני של תעודות, תקנות, כרוזים ופנקסים. לא תעודה אחת ולא שתיים אלא מאות רבות, שרובן ככולן קשות לפענוח, להבנה ולפירוש, והן כתובות במגוון שפות ובלשון קנצ'רית-פקידותית ייחודית שבה כתבו סופרים ומזכירים של קהילות ישראל — צירופי מילים ומונחים שבהם התערבבה לשון הדיבור בידיש עם לשון הקודש ועם מונחים לטיניים.

מפעלו המחקרי של נדב התמקד בשני תחומים עיקריים המשיקים זה לזה: היסטוריה רגיונלית ולוקלית של קהילות במזרח אירופה מכאן, ותולדות השלטון היהודי העצמי, ובמיוחד חקר פנקסי קהילות, מכאן. בתווך עסק נדב גם במחקרים "קטנים" שהשלימו את מפעליו הגדולים.

מחקרו הגדול הראשון התפרסם בשנת 1973 בכרך ה"היסטוריה" של ספר פינסק (זאב רבינוביץ [עורך], פינסק: ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין, א, חיפה תשל"ג). כיוון שמחקר זה התפרסם במסגרת של ספר יזכור "בהוצאת ארגון יוצאי פינסק-קארלין במדינת ישראל", אפשר היה להתבלבל ולסווגו כמחקר מוזמן שנועד לשרת את צורכי הזיכרון של קהילת השאָרים, וכעוד אחד מן המאות הרבות של ספרי קהילות שראו אור בשלושת העשורים הראשונים לאחר השואה. אך אין לך דבר רחוק מכך. למעשה זהו מחקר רב ממדים של קהילת פינסק בשנים 1506–1880, שחלקו הראשון מבוסס על עיבוד של עבודת הדוקטור, ואילו חלקו השני, העוסק במאות ה-18 וה-19, חדש לגמרי. כמעט אין היבט בחייה של הקהילה — משפטי, כלכלי, תרבותי או רוחני — שלא נדון במונוגרפיה מונומנטלית זו, ביסודיות ובעמקות ועל סמך מגוון עצום של מקורות ארכיוניים ומודפסים בשלל שפות. עד היום מחקר זה הוא מופת לתיעוד היסטורי דקדקני, ביקורתי ומוסמך של גורל קהילה יהודית במזרח אירופה על כל תהפוכותיה, ולמיטב ידיעתי שום קהילה יהודית אחרת לא זכתה למחקר כה מסועף. ערכו המדעי של ספר זה בא לידי ביטוי ביוזמתם של מרק

מירסקי ומשה רוסמן להוציאו לאור גם בתרגום לאנגלית. אין זה דבר מובן מאליו שכן אין זה ספר עיון רגיל, והקשיים העצומים בהעברתו משפה לשפה הפכו את הוצאתו לאתגר מורכב, שהושלם רק בשנת 2008, שלושים וחמש שנה לאחר שפורסם בעברית (Mordechai Nadav, *The Jews of Pinsk, 1506 to 1880*, edited by Mark Jay Mirsky & Moshe Rosman, Stanford University Press, 2008).

מיומנותו של נדב כחוקר האוטונומיה היהודית במזרח אירופה באה לידי ביטוי מרשים במפעלו הגדול השני: ההדרה ביקורתית ומוערת של פנקס קהל טיקטין. מפעל זה, שנתמך על ידי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ונדפס בהוצאתה, העסיק אותו עשרות שנים ובא לידי גמר בהוצאת שני כרכים, שכותרתם המפורטת מצביעה על תוכניהם וגלגוליהם: "פנקס קהל טיקטין, שפ"א-תקס"ו: הסכמות, החלטות ותקנות כפי שהעתיקן מן הפנקס המקורי שאבד בשואה ישראל היילפרין, ההדיר, ביאר והוסיף מבוא, נספחים, מפתחות ומילון מרדכי נדב (מרקל קציקוביץ)". ואכן, סיפורו של פנקס טיקטין אינו שגרתי. הפנקס המקורי אבד בשואה, אך למרבית המזל ישראל היילפרין, מורו של נדב ויליד ביאליסטוק הקרובה לטיקטין, העתיק בנעוריו את הפנקס למחברותיו והעלה אותן עמו לארץ ישראל. כך, מבלי שיכול היה להעלות זאת אז על דעתו, הציל היילפרין נכס תרבותי חשוב מאבדן. לא רבים הם פנקסי הקהילות ששרדו כמעט בשלמותם, ופנקס טיקטין — "קהילת גבול" בין ועד ארבע ארצות לוועד מדינת ליטא — הוא אחד מהם. התעודות הראשונות הן משנת 1621 והאחרונה היא מ-1806, ובין לבין נפרסת בפני המעיין היסטוריה מתועדת של קהילה יהודית מסורתית, כפי שבאה לידי ביטוי במאות רשומות מסוגים שונים ומשונים. מובן שאין זו ההיסטוריה ה"אמתית" של חיי הקהילה. אין זה "יומן אירועים", אלא רק השתקפות של נקודת המבט האינסטרומנטלית-הרשמית שארגנה את האוטונומיה הקהילתית. ועדיין אין זה מעט. אדרבה, זהו עושר השמור לטובת בעליו, שכן הוא מעניק חלון הצצה מרווח להבנת הדרכים שבהן פעלה קהילה חשובה כמו טיקטין הן בחיי השגרה הן נוכח אתגרים חדשים ובלתי צפויים. נוסף על ההדרה מפורטת של הפנקס (כרך א, ירושלים תשנ"ז) הכין נדב כרך מיוחד ובו נספחים, מפתחות ומילון מושגים (כרך ב, ירושלים תש"ס). לצד מפעליהם המונומנטליים והחלוציים של שמעון דובנוב (פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, ברלין תרפ"ה) וישראל היילפרין (פנקס ועד ארבע ארצות: לקוטי תקנות, כתבים ורשומות, ירושלים תש"ה) עומד גם פנקס קהל טיקטין במהדורתו של מרדכי נדב כציון דרך בחקר האוטונומיה היהודית במלכות פולין-ליטא.

בשנת 2003 הופיע ספרו האחרון של נדב, פנקס פתוח: מחקרים בתולדות יהודי פולין וליטא (המרכז לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ג). ספר זה — שכותרתו משקפת נאמנה את תחומי עניינו של נדב — מרכז את רוב מאמריו שעד אז פוזרו בבמות שונות ובשפות שונות, והוא נערך והובא לדפוס על ידי אלחנן ריינר והחתום מטה. הספר כולל עשרים וארבעה מחקרים שמויננו בארבעה מדורים.

המדור הראשון, "קהילת פינסק וסביבתה", כולל כמה מחקרים חשובים ביותר, כגון "קהילת פינסק-קארלין בין חסידות להתנגדות", שבו הראה נדב כי המפגש הראלי בין חסידים למתנגדים בקהילת פינסק אינו דומה כלל לתיאורים המיליטנטיים של ספרות הפולמוס האנטי-חסידית. בפועל המפגש עם החסידות היה מתון. לא כל בני הקהילה נחלקו בין חסידים למתנגדים אלא היו בתוכם רמות שונות של מעורבות, ולא כל מי שאינו חסיד היה בהכרח גם מתנגד. במאמר חשוב אחר, "ר' אביגדור בן חיים ומלחמתו בחסידות בפינסק ובליטא", תיאר נדב את דמותו ופועלו השנויים במחלוקת של רבה של קהילת פינסק בתקופת המעבר שבין השלטון הפולני הישן לשלטון הרוסי החדש. הרב אביגדור לא היה מוכן להשלים עם "התחסדותה" של עירו. הוא לחם בעוז בחסידות ובמנהיגיה, והלשנתו לשלטונות הביאה למאסרו השני של רבי שניאור זלמן מליאדי.

במדור השני, "יהודים בסביבתם", רוכזו מאמריו של נדב שדנים בסוגיות שונות הקשורות ביחסי יהודים ונוצרים במאות ה-17 וה-18. במיוחד ראוי לציון מאמרו "קהילת נמירוב בגזירות ת"ח: הרג יהודיה ומשמעותה של שבועת אמונים של יהודים לקוזקים". נדב השווה בין גרסתו של יעד ראייה פולני לאירועים שהתרחשו בקהילת נמירוב בשנת 1648 לבין גרסתן המצונזרת של הכרוניקות היהודיות, והצביע על התנצרותם של מקצת יהודי העיר שנשבעו אמונים לקוזקים. התנצרות זו טושטשה במקורות היהודיים, בין בשל היותה מנוגדת לאתוס המרטירולוגי בין משום שרבים מן המתנצרים שבו בתוך זמן קצר ליהדותם. מחקר מרתק אחר פרי עטו דן בשאלה המצויה כולה בכותרתו: "כיצד בוימה ונכשלה בשנת 1663 עלילת דם נגד יהודי ווהין שבליטא במחיר חייה של אשה נוצרית צעירה". על סמך תעודה פולנית (מעט ממנה כתוב בבילורוסית), שאותה הגדיר נדב "מעניינת ומופלאה [...] יחידה במינה בין התעודות שעניינן עלילת דם", הוא תיאר את סיפורה המזעזע של אישה נוצרייה פשוטה, צמיתה ושמה מארינה יאנובה, שסירבה לשתף פעולה עם אלה שניסו להאשים את יהודי ווהין (Wohyn) במות בנה הקטן ושילמה על כך בחייה. נדב פרסם את התעודה המקורית, תרגם אותה לעברית ופירשה, ולא נחה דעתו עד שקבע כי אותה צמיתה "ראויה לתואר חסידת אומות העולם", ופרסומה של התעודה הוא סוג של תיקון מעוות היסטורי: "מן הדין שסבלה ומותה של אשה זו ימצאו את המקום הראוי להם בתולדות המרטירולוגיה של עלילות הדם נגד היהודים בכל הדורות".

שני המדורים העוקבים מקיפים את מחקריו של נדב בתחומי האוטונומיה הקהילתית והפנקסים וכן מאמרים בסוגיות היסטוריות שונות. בולטים כאן שני מאמרים שבהם חבש נדב לא רק את כובעו של ההיסטוריון אלא גם את כובעו של איש הספרייה הלאומית. זהו סיפורו המרתק של אוסף הספרים וכתבי היד של הברון היהודי-הרוסי דוד גינצבורג. אוסף זה נרכש כדין ובכסף מלא על ידי נציגי הספרייה במאי 1917, אך בשל המהפכה ברוסיה ותהפוכות השלטון הוא מעולם לא הועבר לידי בעליו החוקיים — האוניברסיטה העברית בירושלים. נדב תיאר בפירוט את תולדות הרכישה ואת

המאמצים הבינ-לאומיים שכשלו להשיב את האוסף לירושלים. למרות קריסתה של ברית המועצות וחידוש היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לרוסיה לא הצליחה מדינת ישראל עד היום לממש את זכותה על אוסף חשוב זה.

במאמרו "קווים לתולדות היישוב היהודי ביאנוב", שהתפרסם בספר הזיכרון לעיירה שאותו גם ערך (יאנוב על יד פינסק – ספר זיכרון, תל אביב תשכ"ט; נדפס שוב: פנקס פתוח, עמ' 133–146), ריכז נדב את המידע המועט ששרד על תולדות עיירת הולדתו. את המאמר סיים במילים האלה:

בזאת תמו הידיעות שברשותנו על יאנוב עד סוף שנות ה-70 של המאה ה-18. אין ספק שבארכיונים ברוסיה גנוזות תעודות רבות שהיו מוסיפות הרבה על ידיעותינו את עברה של עירנו. עד שייפתחו אלה בפני חוקרי תולדות ישראל חובה קדושה לעשות את אשר נסיתי לעשות כאן.

המתח הפנימי שבין "מרדכי נדב", ההיסטוריון חסר הפניות, המתבונן באובייקטיביות צוננת על נושאי מחקרו ומושאו, לבין "מרקל קציקוביץ", בן העיירה יאנוב, שנעקר ממנה באכזריות והוא כואב את כאבה של קהילתו בת מאות השנים שהייתה למשיסה, בא לידי ביטוי מאופק בפסקה זו – ביחס האינטימי ל"עירנו" ובצמד המילים "חובה קדושה". גם על מפעלו הגדול האחרון, "פנקס קהל טיקטין", בחר נדב לחתום באופן חריג בשמו הכפול, מרדכי נדב (מרקל קציקוביץ); ודומה שחש כי מחווה סמלית זו היא שמאפשרת לו לאחד את עולמו המקצועי עם עברו האישי.

דוד אסף

